

## KÁLVIN AZ 1564-IKI NAGYENYEDI ZSINATON.

A genfi Tanító már halálosan beteg volt 1564 áprilisában, amikor a nagyenyedi hitvitázó zsinaton megalakult Erdély református egyháza. A nagy haldoklónak azok közül a népek közül, amelyeknek kebelében az ő földi élete folyamán számottevő református egyház alakult vagy kezdett alakulni, körülbelül a magyarsággal volt a legcsekélyebb személyes összeköttetése. Ennek a végzetszerűségnek messze kiható következményei voltak, amelyek nem egy tekintetben még ma is fennállanak. Megkapó kárpótlásul a személyes összeköttetés hiányáért, a dolgok különös és mélyértelmű összetetalálkozása folytán, az történt, hogy a földi küzdelmek világából búcsúzkodó Kálvin az erdélyi magyarság református egyházának bölcsője felett mégis hallatta tiszta és hatalmas szavát. Ekkor szólt ugyanis bele a lutheri és a helvét elvű reformatori irányok magyarországi-erdélyi (akkor már, ha mindent összeveszünk, másfél-két évtizede folyó) theologiai eszmecseréjébe eddigi tudásunk szerint legelőször egy magától Kálvintól származó theologiai, még pedig úrvacsorai írat.<sup>1</sup> A nagyenyedi zsinat volt tehát a legelső olyan egyházi és theologiai jellegű és tárgyú összejövetel a három részre tépett magyar hazában, amely fölött ott világított a genfi Theologus arca a maga hidegnek látszó, de rejtett izzásokból táplálkozó tiszta fényével: tehát nem másod-harmadkézből eredő és addig inkább csak szívtárgó hatásokkal pusztn, hanem saját tömör, kristályzengésű szavával.

Minden egyháztörténettanulónak és kutatónak régóta módjában van az 1564-iki nagyenyedi zsinat lefolyását és jelentőségét forrásokból és feldolgozásokból részletesen megismerni.<sup>2</sup> Mi több: Kálvinnak azt az íratát is, amelyről itt szó van, rég ismertük e zsinat aktái között kétféle, egymástól itt-ott eltérő latin szövegkiadásában is, meg magyar fordításában is. Csak éppen arról nem volt tudomása egyiknek sem az előttem ismeretes közlők és feldolgozók közül, hogy a szóbanforgó írat magától Kálvintól ered.

Énnekem, e tárggyal és tárgykörrel való foglalkozásom közben már évek óta, magán a magyar szövegen is feltűnt, hogy ennek az íratnak, a Dávid—Méliuszék részéről a fejedelem fel szólítására benyújtott „*Modus concordiae*”-nak<sup>3</sup> az úri szent vacsoráról szóló fejtegetései, — amelyek az egész zsinati hitvitának kiindulópontjául szolgáltak — mennyire sajátosan kálviniak s ebben

a tekintetben mennyire elűtnek a református úrvacsoratanak az addigi viták során fölmerült megfogalmazásaitól, amelyek — kivéve természetesen az 1562—63-iki, köztudomásulag Bezától credő tarcal—tordai hitvallás idevágó tanításait, — egyáltalán nem tekinthetők minden ponton sajátosan kálviniaknak s egészben véve inkább a németsvájci vonalba esnek. Megfigyelésemet megerősítette a néhai Schullerus Adolf megállapítása, aki, noha az íratot egészében a Dávid Ferenc elmetermékének tartja,<sup>4</sup> már észrevett benne egy szószerinti Kálvin-idézetet, amely Hesshusius Tileman-nak egy — mint mindjárt kiderül, egyebek közt éppen Kálvinnak ezzel az íratával is vitázó — polémikus íratában olvasható. Nem-rég azután — megvallom, véletlenül<sup>5</sup> — reábukkantam arra, hogy a *Modus concordiae*, a bevezetésétől és a tárgyalás néhány kezdő sorától megválva, nem egyéb, mint csaknem szóról-szóra való átvétele Kálvin ily című rövid dolgozatának: „*Optima ineundae concordiae ratio si extra contentionem quaeratur veritas*“.

Kálvinnak ez az írata függeléke egy hosszabb polémikus dolgozatának, amely Genfben, 1561-ben jelent meg és a következő címet viseli: „*Dilucida explicatio sanae doctrinae de vera participatione carnis et sanguinis Christi in sacra coena ad discutendas Heshusii nebulas*.“<sup>6</sup> Ez a műve utóhangja a lutheránus Westphal Joachimmal folytatott nagy úrvacsorataní vitáinak. A Westphallal vívott és mindkét részről nagyon kiélesedett, sőt eldurvult vitakozást, annak terméketlenségét belátva, már megelégtelte s úgy érezte, hogy erről a kérdésről az Institutio végső kiadásában már elmondotta utolsó szavát.<sup>7</sup> A szenvedélyes és nyughatatlan, bár meggyőződéséért sokat szenvedett s ezért tiszteletet érdemlő Hesshusius<sup>8</sup> újabb támadására sem volt kedve először válaszolni. De azután hirtelen mégis csak rászánta magát, mint maga mondja: „non tam consilio quam impetu nescio quo. Tanta est indignitas quae lapides etiam provocaret.“<sup>9</sup> Meglehetősen ingerültséggel, sok durvasággal, de egyébként az őt jellemző tárgyszerűséggel, elmélyedéssel, erős logikával és fényes dikcióval, terjedelmesen válaszolt a Hesshusius kiméletlen támadására és — hogy még ebben a végleg elmérgesedett hangulatban is bizonytságot tegyen az evangéliumi egységre törekvéséről, amelyhez reformátori pályája legkezdetétől annak legvégéig hű maradt — a nagyterjedelmű polémikus-kritikai dolgozatához hozzácsatolt egy sokkal kisebb, csaknem minden polémiától tartózkodó, pozitív kifejtést adó és békességre törekvő munkálatot: a végből, mondá, hogy a világ jobban meglássa ezután, mily méltatlanul és rágalmazó módon támadják egyes nyughatatlan emberek az ő tanítását s vádolják őt magát alakoskodással és szemfényvesztéssel, „brevem doctrinae meae summam attexere visum est: si forte haec non minus vera et recta quam dilucida explicatio ad aliquos placandos valeat. Certe omnibus sinceris Dei servis plane satisfacturam confido: quando in ea nihil omissum est quod dignitas et reverentia huius mysterii postulet.“<sup>10</sup> Tehát ez a kifejezetten egységre törekvő

„*brevis doctrinae Calvinianae summa*“ áll előttünk a nagyenyedi *Modus concordiae*-ben.<sup>11</sup>

Hogyan jutott hozzá Kálvinnak ehhez a munkálatához a Dávid és Méliusz helvétszellemű magyar theologiai tábora és miért nem mondták meg nyíltan, hogy kinek a fegyverével szálltak a döntő harcra?

A kérdés első részére a feleletet, azt hiszem, erőltetés nélkül megadja egyfelől Blandrata Györgynek a zsinaton vitt és közönségesen ismert, rosszhiszeműen taktikus szerepe — amelynek magyarjaink csak jóhiszemű eszközei voltak, nem pedig tudatos és tettelegesen társai — másfelől pedig az a körülmény, hogy Kálvinnak ez a Hesshusius elleni polémiája és tehát az annak függelékeként szereplő „*Ratio ineundae concordiae*“ is együtt, egy kötetben jelent meg Kálvinnak következő iratával: „*Responsum ad fratres Polonos, quomodo Christus sit Mediator, ad refutandum Stancarum errorem*.“<sup>12</sup> Egyike ez Kálvin ama két, ma ismeretes, rövid tanító és cáfoló iratának — mégpedig a korábbi a kettő közül — amelyeket ő valamennyi genfi lelkipásztortársa nevében és aláírásával a Stancarus ismeretes tanítása által megzavart lengyel református lelkipásztorokhoz küldött, azoknak e tárgyban hozzá intézett kéréseire és kérdéseire válaszul.<sup>13</sup> A lengyel reformátusság ez idét már végzetesen meg volt theologailag hasonolva:<sup>14</sup> a Stancarus nehézkes és homályos, de annál nyíltabban és ádáz eréllyel hirdetett nestorianismusa, meg a lappangó antitrinitárius propaganda két oldalról egyszerre verték bele a hypertheologismus ékét s terelték el figyelmét a reformátori alapállásponttól, amelyen a theologiai kérdésföltevések még nem nyomják el, csak következetesen kibontakozni segítik az evangéliumi „egyetlen vigasztalás“ existentialis érdekét. Ebben a meghasonlásban Blandrata játszott a legszomorúbb szerepet. Öneki Genfből már 1558-ban azért kellett távoznia, mert a Kálvin bizalmát a szentháromságtanra vonatkozó örökös kérdészkérdéseivel végkép elveszítette, azt a legyőzhetetlen s alighanem tárgyi alappal is bíró benyomást keltvén benne, hogy szűnni nem akaró theologiai fürkészése nem annyira a lélek legmélyebb megrendüléséből, válságvágyából felfakadt igazságszomj jele, hanem inkább csak egy mérhetetlen becsvágy és feltűnési viszketeg bizonyossága. Kálvinnak éppen elég alkalmá volt személyes érintkezéseik során a piemonti orvos lelkébe látnia s meggyőződnie arról, hogy annak őiránta folyvást, az émelységig ismételt hódoló nyilatkozatai egyáltalában nem őszinték s hogy bármennyire erősítgeti Blandrata a Kálvin tanításával tökéletes egyetértését — melyet legföljebb néha zavar meg a kételkedés árnya — valójában semmi benső közösség nincs a kijelentett Ige sziklájára épített genfi theologia és a működvelő olasz humanista metafizika közt, amelyből előbb vagy utóbb a kijelentés legelemibb igazságai (tehát nemcsak egy vagy több „dogma“) tagadásának kellett kipattannia, amint ezt Kálvin már a Servet esetében is tapasztalta. Magától értődik, hogy ezzel Kálvinnak a Servet-ügy egyház- és államjogi részében tanusított

magatartását nem akarjuk menteni s másfelől az is természetes, hogy az olasznak volt oka tartani a spanyol kollégája sorsára jutástól, habár Kálvin kettejük közül nyilván őt tartotta a kevésbé értékes és veszedelmes ellenfélnek, amit egyebek felett az is bizonyít, hogy az olaszt, akiben a Servet hitvalló bátorságából egy szikra sem volt meg, nyugodtan és jókora megvetéssel engedte Genfből futni.<sup>15</sup> Azt azonban kötelességének tartotta, hogy Blandratának Lengyelországba telepedése után a lengyel reformátusok theologus és nem theologus vezetőit, akikkel sűrű levelezésben állott ő is, mint egyéb kiemelkedő svájci theologusok, ismételtlen és nagy nyomatókkal figyelmeztesse a Blandrata theologiai megbízhatatlanságára és jellemgyöngeségére, előre megmondva nekik, hogy az olasznak ottani működése, akármilyen burkoltan is, anti-trinitárius mozgalom megindítását célozza és végsőleg azt fogja eredményezni. A Kálvin intelmei azonban a lengyel atyafiak egy részénél hiábavalóknak bizonyultak.<sup>16</sup> Az olasz doktor nagyszerűen tudta őket áztatni a maga evangéliumi hiűsége felől: aláírta a Kálvin Intitutióját, vezető tisztséget fogadott el a református egyházban és nagyban harcolt velök együtt a Stancarus túlfeszített, sabellianus jellegű trinitarismusa ellen, tudván, hogy az is az ő malmára hajtja a vizet, mert eggyel több indokot ad neki arra, hogy ő meg viszont a háromságban fokozati különbséget állapítson meg a személyek között.<sup>17</sup>

Minden valószínűség szerint ezekből a küzdelmekből kifolyóan jutott a Blandrata kezébe Kálvinnak az a könyve, amely, amint említettük, a két Hesshusius-elleni úrvacsorai irat mellett harmadikul egy, a lengyelekhez küldött, Stancarus elleni rövid írást tartalmazott. Az olasz ezt a legutóbbi írást bizonyára zajosan helyeselte, ezzel is igyekeztén aláhúzni a Kálvinnal való tökéletes egyetértését — az úrvacsorai dolgokban pedig amugy sem volt kettejük közt nézeteltérés s a lengyelországi lutheránizmus elleni theologiai állásfoglalásban Kálvinnak ez a két legfrissebb (s talán legutolsó) úrvacsorai iratát is különösen fel lehetett használni.

Mikor aztán Blandrata a feléledő római katolikus visszahatás elől 1563-ban jónak látja Lengyelországból Erdélybe, a Szapolyai-háznak már megelőzőleg kétszer kipróbált oltalma alá távozni, ezt az iratot valószínűleg magával viszi, messzenéző terveinek egyik alkalmas eszközüül. Oltani taktikája egyenes folytatása a lengyelországinak: meggyőződött reformátusnak, sőt egyenesen Kálvin-követőnek tünni föl és a református irány diadala érdekében munkálkodni mindaddig, amig az alkalmas embereket megtalálva és megnyerve, többé-kevésbé nyíltan elő nem léphet antitrinitárius eszmével s azoknak diadalra juttatásával magához nem ragadhatja az udvari és politikai befolyás teljessége mellett a szellemi élet legfőbb irányítását is. A humanizmus kalandortípusának jellegzetes elgondolása volt ez. Nem mondjuk, hogy egész műkedvelő theologizálása csak eszköz volt a számára világi érvényesüléséhez — a humanista kalandor ismeri az igazságkeresés l'art pour l'art ösz-

tönét és örömét is! — de az egészen bizonyos, hogy jelleme egészben véve sokkal alantasabb és világiasabb volt, mintsem hogy élete és tettei fölött szellemi és eszményi szempontok bírtak volna állandóan irányító hatalommal.<sup>18</sup>

Ilyen ember vont befolyása alá a nagyenyedi zsinat alkal-mával nálánál százszorosa tisztább, mélyebb és őszintébb lelkeket: a református úrvacsorátant képviselő theológusokat, első renden Dávidot és Méliuszot. Nem lehet csodálni, hogy ő, aki a legkiválóbb lengyel református vezetőket éveken át tévedésben tudta tartani valódi céljai felől s akivel szemben magának Kálvinnak is bizonyos időbe került a végleges állásfoglalás megtalálása, a magyar lelki-pásztorokat rövid és felületes érintkezés után teljesen meg tudta hódítani, amiben természetesen igen nagy része lehetett annak a ténynek is, hogy az olasz a fiatal uralkodónak korlátlan bizalmát élvezte s ugyanezzel a fejedelmi bizalommal, tehát a győzelem leg-főbb külső zálogával tudta természetesen kecsegtetni a lutherániz-mus ellen döntő harcra készülő református irány vezetőit is. *Alig lehet kétség felőle, hogy ő adta a kezükbe a Ratio ineundae concordiae-t*, amelynek pompás, világos, nyugodthangú s a lutheri álláspontnak minden lehetséges engedményt megadó fejtegetései valósággal önmaguk ajánlották magukat egy ilyen hitvita kiinduló pontjául s a legalkalmasabbak voltak oly benyomás keltésére, hogy a református tábor mégis csak *egyezkedni*, nem pedig *elszakadni* akar — holott pedig a doktor úrnál, mint tudjuk, már az ellen-kezőre volt készen a terv, amit a kétségtelenül általa sugalmazott fejedelmi levél a zsinat ápr. 9-iki megnyitásakor mindenek számára, akik gondolkozni tudtak, nyilvánvalóvá tehetett. Egészen Blandratára vall az, hogy a maga tizenhárompróbás „kálvinistaságát“ egy kálvini irat tekintélyül vetésével akarja igazolni azok előtt a magyarok előtt, akik a Kálvin theologiai tekintélyét már eddig is nagyra tartották, de akik az eddigi úrvacsorai viták során éppen nem kizárólag Kálvinhoz igazodtak. Az ő körültekintését jellemzi az, hogy amikor az erdélyi lutheránusok közt néhány év óta éppen a hirtelen felbukkant Hesshusius nőlte ki magát elsőrendű úrvacsora-tani tekintéllyé — hiszen az 1561-iki medgyesi zsinaton éppen az ő 1559-iki erősen polémikus, de igen népszerű színvonalon megírt úrvacsorai hitvallását olvasták fel a templomban az egész gyülekezet előtt, még pedig, hogy a „rudis populus“ is megért-hesse, szász nényelven<sup>19</sup> — ő most magyarjait éppen egy, a Hesshusius—Kálvin-féle vitában létrejött, ragyogó és éles fegyver-rel vonultassa a harcba. Viszont az ő körmönfont diplomáciájára vall az, hogy a magyarok a maguk — Kálvin iratából készített, sőt kiírt — *Modus concordiae*jében a Kálvin szerzőségét bölcsen elhallgatják s csak általános és kissé homályos kifejezésekkel útál-nak a bevezetésben arra, hogy ők most nem egészen itthon ültöt olajból gyujtanak mécsest:<sup>20</sup> nyilván Blandrata vette rá őket erre a (kifogástalannak már az akkori irodalmi jogrend mellett sem mondható) eljárásra, még pedig alighanem azzal az indokolással,

hogy a Kálvin neve a Westphal-Hesshusius-féle viták óta a lutheránusok szemében különösen veres posztó, nem kell tehát ajtóstul rohanni a házba azzal, hogy mindjárt a vita legelején nyíltan megnevezzék azt a theologiai tekintélyt, akire támaszkodni akarnak. Sőt az is egészen a Blandrata udvaronci simaságát jellemzi, hogy az átvett Kálvin-írásban — a *Modus concordiae* máshol még lényegtelen módosításokat is csak elvétele tesz — a magyarok a kissé erősnek tetsző „(ore) deglutiri“ kifejezést kétszer is „comedi“-re enyhítik, ami nem vall sem a Dávid, sem a Méliusz kezére, kik mindketten, de kivált az utóbbi, szerették nevén nevezni a gyermeket.

Ezzel megfelleltünk fölvetett kérdéseinknek másik felére is. Idegen lélek és idegen erkölcs áldozatai lettek ebben a taktikázásban a mi jóhiszemű magyar atyáink. Jóhiszeműségük azért kétségbevonhatatlan, mert emberileg nem gondoljuk föltehetőnek, hogy ha ők akár Kálvintól és más svájci reformátoroktól, akár pedig a lengyel atyafiaknak Blandrata által be nem font részétől csak valamennyire is tájékozva vannak a Blandrata homályos egyéniségéről és zavaros theologiai üzeneteiről — a nagyenyedi zsinaton akkor is odaadják magukat az ő sakkfiguráik. De éppen arról nem tudunk eddig semmiféle kütfölből, hogy ezt a tájékoztatást *előzetesen* megkapták volna.<sup>21</sup> Magyarjaink ugyan régebb ideje élénk összeköttetésben álltak a svájci theologus körökkel, elsősorban a Blandrata-ügyet igen jól ismerő Bullingerrel s az is alaposan föltehető, hogy a magyar és lengyel református körök között ez időtájt szintén megvolt a kapcsolat<sup>22</sup> — de eddig semmiféle forrásadatot nem ismerek arra, hogy az erdélyi s általában magyar reformátusság vezetői éppen Blandratára nézve kaptak volna külföldről már az enyedi zsinat előtt figyelmeztetést. Blandrata viszont Dávidot és Méliuszt annál is könnyebben levehette a lábáról, mert hiszen ezek a megelőző években éppúgy szembeszálltak a stancarismussal, mint ő s a Lengyelországból magával hozott Kálvin-könyvben a magyarok számára éppen a Stancarus elleni polémia is ajánlás-számba mehetett. Nem volt tehát okuk kétségbevonni az olasz jóhiszeműségét, a király bizalmasa részéről előttük megcsillogatott könnyű és fényes diadalnak, a fejedelmi hatalom részükre hajlásának reménye pedig — hiszen emberek voltak! — egy pillanatra megszedítette őket, akik már évek óta állottak hosszú és meddőnek látszó, részükre nem egy kudarcot is hozott küzdelemben tanaik szabad hirdetése jogának elismeréséért.

Jól azonban semmiesetre sem állott nekik ez a talián módszer, aminthogy nem is vették hasznát, mert a Blandrata stratégája, ha főcélját elérte is, épp ezen a ponton egy kicsit visszafelé sült el. A doktor úr ugyanis nem számított arra, hogy a lutheránusoknak is van magukhoz való eszük s főképp, hogy ezeknek már ekkor rég a kezükben volt Hesshusiusnak az az 1562-ben megjelent válaszirata,<sup>23</sup> amelyben többek közt éppen a Kálvin előző évben ellene megjelent két iratára replikázott a maga szokott hangján és modorában — és ebben a válasziratban töb-

bek között szószerinti idézet foglaltatik éppen a *Ratio ineundae concordiae*-ből is, amely idézet azonosságát a magyarok *Modus concordiae*-jének megfelelő helyével első pillanatra meg lehetett állapítani. De bizonyára meg lehetett állapítani már a Hesshusius replikája alapján általában is azt, hogy a *Modus concordiae* tana kálvini tan, fogalmazása kálvini fogalmazás. Ezt azután Hebler Máttyásék a *Modus concordiae*-re adott, egyébként egészen nyugodt s aránylag tárgyilagos válaszuk legvégén, egyszerre a gyilkos gúny hangnemébe csapva át, nem is mulasztották el ellenfeleiknek orcájára téríteni, úgy prózában, mint versben. Mentegetőznek, hogy nem volt elég idejük a tárgy nagyságához képest alaposabban kifejteni mondanivalóikat, de hát „magatok is tudhatjátok — mondják — hogy valamit a saját erőnkből közreadni nem olyan könnyű, mint másoktól már jóval ezelőtt kiadott dolgot a magunké gyanánt másokra tukmálni. Vigyázzatok — pattogtatják negyedfél hexameterben — hogy mivel írásotok nem a magatok elmeszüleménye, vissza ne kérjék valahogyan töletek a helvéták a maguk kölcsönadott tollait, mert akkor nevetséges jelenség lesz a cifra idegen tollaktól megfosztott hazai varjufióka!”<sup>24</sup>

A reformátusok ez ellen a vágás ellen, érezve annak találó voltát, meglehetősen erőltetül védekeztek másnapi viszonzásukban, melyet már nyilván nem a Blandrata szelleme, hanem a saját becsületes lelkük sugalmazott, mert csak így érthető, hogy védekezésük, noha önérzetes akar lenni, mégis inkább a mentegetőzés hangján szól éppen a plágium kérdésében. („*Et quamvis hoc vestro iudicio ceu furtum ac dolum accusetis, tamen id multorum piorum patrum exemplis excusari posse iudicamus.*”) A viszonzaválasz végén aztán egy kissé ügyesebb fordulattal vissza akarják adni a tromfot, azt mondván, hogy ők ugyan nem bánják, akárhonnán is veszik ellenfeleik — akár Hesshusiusból, akár Brenzből — azt, amit nekik most válaszolni fognak, csak ne késsenek a válasszal és támogassák meg azt a Szentírás bizonyosságaival — amivel világosan célozni akarnak arra, hogy hiszen a lutheránus atyafiak sem szoktak éppen mindig (az ő kifejezésük szerint) „*proprio Marte*” dolgozni és hadakozni, önekik is vannak külföldi tekintélyeik, akikből beszélnek és akiket kiírnak!<sup>25</sup> Csakhogy ez ebben az esetben azért nem volt mégsem nagyon lesújtó erejű visszavágás, mert hiszen a lutheránusok szintén bőven kiaknázták ugyan theologiai tekintélyeiket, de azoknak nevét a közelébb lefolyt nagy harcok során éppen nem hallgatták el — még az olyan újkeletűekét és másodrendűekét sem, aminő volt éppen Hesshusius. Dávidék tehát a kínos helyzetből, amelybe a Blandrata taktikája sodorta őket, nem tudtak seb nélkül szabadulni, illetőleg nem tudták úgy visszaadni a vágást, hogy a másik félén ejtett seb nagysága mellett a maguké eltűnjék.

Az emberi gyarlság árnyat vetett az önálló erdélyi református egyház születése napjaira, de ez az árny mindentűtt ott van, ahol egyszer emberek dolgoznak és harcolnak az Isten ügyéért.

És magyarjainknak csak becstületére válhatik, hogy ők itt egy idegen intrikusnak lettek jóhiszemű eszközeivé s ez a pillanatnyi megszádlésük nem gyarapította ugyan az ő emberi dicsőségüket — amit nem is kerestek egyébiránt — de Istennek a dicsőségét, aki az emberektől gondolt gonoszát gondolja jóra fordítani (Gen. 50: 20), végeredményben még ez is szolgálta. Mert Kálvinnak ez az irata rövidsége és alkalmisága mellett is az egyik legszebb, polémiától és szenvedélytől legmentesebb az ő nagyszámu úrvacsorai dolgozatai közt és a magyar református teológia történetében nem tekinthető jelentéktelen mozzanatnak, hogy a már akkor közel két évtizede folyó eszmeharcba itt, Enyeden — annak az iskolának későbbi székhelyén, amelyet éppen a Kálvin Intitucióját 60 év mulva lefordítottó fejedelem alapít majd meg — — először szól belé, ha csak egy részletkérdésben is (de amelyen az akkori teológiai helyzethez képest minden megfordult!) az eredeti, a legsajátosabb és legrokonszenvesebb teológiai valójában megjelenő Kálvin, akinek teste azokban a napokban már reménytelenül sorvadt a sír felé, szelleme azonban még ekkor kezdett igazán egyetemes európai jelentőségre bontakozni, a Marosparttól a Themze-partig kiterjesztve hatalmas szárnyait.

Az addigi erdélyi és erdélyen kívüli magyar úrvacsorai vitákban előbb a Kálmáncsehi, azután a Méliusz szelleme vezet református részről. Hogy Kálmáncsehi nem volt még kálvini teologus, ezt a már régebbi megállapítást egy új érveléssel magam is megtámogattam,<sup>26</sup> azóta pedig módomban lévén megismerni a „Responsio ministrorum Ecclesiae Colossvariensis“ teljes eredeti szövegét, e megállapítást ennek alapján sem ejtethem el, legfőljebb annyiban egészíthetem ki, hogy Kálmáncsehi a Consensus Tigurinus óta elmélyült németsvájci, közelebről bullingeri felfogásnak állhatott a hatása alatt, tehát ennyiben már őnála is megvan valami közeledés Kálvin felé.<sup>27</sup> Méliuszról viszont, idevágó iratainak meg lehetősen tüzetes tanulmánya alapján eddig azt állapíthattam meg, hogy kétségtelen kálvini elemek átvétele mellett is úrvacsorátana egészben véve nem azonos a Kálvinéval s amit Kálvintól átvész, azt is bullingeri, általában németsvájci értelemben értékesíti. A közte és Dávidék közt létrejött egységből származott marosvásárhelyi hitvallás félreérthetetlenül hangsúlyozza: „Semmi nem egyéb annak okáért a Christus Jesusnak Testét ennünk és Véréit innunk, hanem szívnek tellyes reménségével és bizodalmaival hinnunk, hogy az ő Teste mi erőttünk [töretett meg, az ő Vére mi erőttünk] ontatott ki, bűnünknek bocsánattyára.“<sup>28</sup> Ez nyilvánvalóan a bullingeri felfogás, amellyel szemben Kálvin barátságosan, de nyíltan, sokszor kifejezte, hogy nem tartja elég mélynek, mint-hogy szerinte az evés több, mint a pusztá hit, az evés „fructus effectusque fidei“, azaz a Krisztus testével és vérével való titokzatos, de teljesen reális eggyéválás, coadunatio, a Lélek mindenható ereje által, tehát a nélkül, hogy maga az a szentséges test és vér a földi világba hozatnék le és rekesztetnék be.<sup>29</sup> Méliusznál



az evésnek *ilyen* értelmezése is fölmerül ugyan, de elég homályosan, a gondolat teljes horderejének felfogása és átértése nélkül, inkább csak incidentaliter és mellékesen, nem következetesen keresztülvive, mert a manducationak ilyen kálvini értelmezése a Méliusz általam eddig ismert írásában mindössze két helyre szorítkozó, elszigetelt jelenség.<sup>80</sup> Hasonlóképen nem tudta Méliusz teljesen soha magáévá tenni Kálvinnak a Krisztus testével egyesülésünkre vonatkozó azt a magyarázatát sem, amely — mint megint egyik legsajátosabb kálvini vonás — éppen a Ratio ineundae concordiae-n is át- meg átszövődik: hogy t. i. a Krisztus testének *jótéteményei*: a bűnbocsánat, váltság, megszentelés, örök élet, csak úgy lehetnek a mieinkké, ha mindezeknek alapjául magának a Krisztus testének *substantiája* is — igaz, hogy nem a száj, hanem a lélek munkája által, a Szentlélek létrehozta titkos communioval és coadunatioval — a miénkké lesz. Méliusz ezt a coadunatiót, bár az annak jellemzésére alkalmazott kifejezései sokszor teljesen azonosak a Kálvinéival, lényegében mindig csak a Krisztus teste *jótéteményeinek* elsajáttlására értelmezi.<sup>81</sup> Általában a Krisztus úrvacsorai jelenlétének, s a vele való egyesülésnek megmagyarázására Méliusznak uralkodó és minden lépten-nyomon előjövő formulája ez: „*in promissione per fidem*“, „*hit által az ígéletben*“, ami ilyen központi és uralkodó jelentőséggel a Kálvin úrvacsoratanában sehol elő nem fordul, de nem is fordulhat, mert ez a formula tipikusan németsvájci, az egyesülésben a subjectiv-mentalis-ideális folyamatot előtérbe toló theologumenon, amíg Kálvin a folyamatnak mindig az objectiv-substantialis-reális oldalát hangsúlyozta *erősebben*, noha természetesen sem az isteni ígéletnek, sem az azt engedelmes bizalommal elfogadó emberi hitnek a jelentőségét nem tévesztette, bibliai alapon nem is téveszthette szem elől a jelenlét, illetőleg az egyesülés módjának ábrázolásánál és értelmezésénél.<sup>82</sup> Méliusz az „*in promissione per fidem*“ formulát közvetlenül valószínűleg Szegedi Kis Istvántól tanulta,<sup>83</sup> aki viszont szintén egyáltalán nem állott a Kálvin theológiájának uralkodó befolyása alatt, viszont Méliuszt más theologiai kérdésekben is, úgy látszik, erősen és egészen közvetlenül, néha a szószerinti átvétel alakjában is befolyásolta.<sup>84</sup> Még a hit mennybeemelkedésének a Modus concordiae-ben is oly szépen kifejezett, jellegzetesen kálvini formuláját sem vette át Méliusz Kálvintól, noha ez pl. Szegedinél egy helyt előfordul.<sup>85</sup> Igen jellemző az is, hogy Méliusz az úrvacsorának miraculumként való felfogása ellen egy helyt határozottan tiltakozik,<sup>86</sup> amíg Kálvin a legmélyebb, szinte megrendült áhítattal emeli ki számos helyen — éppen a Ratio ineundae concordiae-ben is, ahol egyenesen a miraculum szót használja<sup>87</sup> — az úrvacsorában végbemenő folyamat csoda-jellegét, bár természetesen ennek a csodának sem római katolikus elérzékiesítését, sem lutheránus lokalizálását nem hajlandó vállalni.

Innen van az a nagyon érdekes jelenség, hogy a Kálvin úrvacsorátana, a maga egészen sajátos megfogalmazásában, nem

lett közkincsévé a református magyarságnak a nagyenyedi zsinat utáni években sem. Már maga az a viszonzulás is, amelyet a Nagyenyeden Kálvinnal induló magyar helvéthittiek a lutheránus válaszra adnak, igen világosan mutatja ezt. E viszonzulás gondolatmenete teljességgel az ő addigi, németsvájci-méliuszi kerékvágásaikban mozog: nemcsak a kifejtés és a stílus nem hord magán többé kálvini bélyeget (méliuszt annál inkább!<sup>39</sup>), de a tartalom sem jár közelében az első irat kálvini mélységeinek, sőt a XVIII. pontban újra a hit és az evés párhuzamának igen éles kiemelésével találkozunk.<sup>40</sup> Ahogyan Schullerusnak feltűnt az, hogy az 1561-iki medgyesi zsinatra református (kolozsvári) részről benyújtott tételekben „a különleges kálvini megindokolás teljesen ki van kapcsolva vagy pedig szándékosan el van leplezve“<sup>40</sup> éppúgy feltűnhetett volna ez az enyedi református replikánál is. A valóság az, hogy nemcsak Enyed előtt, de még jóval Enyed után sem telítődött annyira a magyar református theologus lélek a kálvini úrvacsoratanál (Kálvin egyéb tanításairól nem is szólva!) hogy valahányszor az úrvacsorakérdésben megszólal, fejtegetései önkéntelen természetességgel ömöljenek át a Kálvin fogalmi formáiba. Sem a Beza-féle hitvallás, sem a Heidelbergi Kátével<sup>41</sup> való megismerkedés nem tudta egyhamar visszaszorítani a németsvájci befogás uralmát. A Méliusz valamennyi későbbi zsinatának úrvacsoratanai megnyilatkozásai e mellett bizonyítanak s természetszerűleg a II. Helvét Hitvallás elfogadása is inkább németsvájci, mint sajátosan kálvini irányban rögzítette a magyar reformátusság úrvacsoratanai gondolkozását, mely aztán a Heidelbergből és egyebünnen eredő tisztább és teljesebb kálvini gondolatokkal csak fokként, lassan egészült ki és mélyült el,<sup>42</sup> de a két elem közötti feszültséget mind e mai napig magában hordozza. Ez nem is igen lehet másképpen, ha egyszer — egyébként igen megokoltan — mind e mai napig fennáll közöttünk úgy a Helvetica Posteriorinak, mint a Heidelberginek hitvallási érvénye, és ami több ennél: *ha egyszer maguk az emberi lelkek is úgy vannak alkotva Isten kezétől*, hogy még a Krisztus uralma alatt is megmarad közöttük a különbség abban a tekintetben, hogy az élő Istennel a Krisztus Jézus által való communio kibeszélhetetlen és megfoghatatlan titokzatát — ha mégis megfogni próbálják és beszélni kénytelenek róla — az egyik mindig inkább subjectiv-mentalis-ideális, a másik mindig inkább objectiv-substantialis-reális értelmezésben fogja fel és beszél ki.

\*

Életem legmélyebb keresztyéni élményei közé tartoznak azok az úrvacsorai ágendák, amelyeket Kecskeméthy Istvántól hallottam, előbb mint tanítványa, majd mint tanítványául mindig megmaradt tanártársa. Ha valaki, ő az a Professzor, aki a profiteálás gazdag adománya mellett a prófétálás charismájával is megáldatott s aki ezért az őt szerető és megértő tanítványainak lelki életét éppoly mértékben képes gyarapítani és építeni, mint tudását és tudományos készségeit. Hálát adok az Urnak, hogy a tőle és a többi

kolozsvári tanáraimtól tanult áhitatos, szakadatlan és melléktelenségekkel nem törődő tudományos igazságkeresésem egy szerény eredményét most — érte imádkozva — átnyújthatom neki, a négyszázados magyar református keresztyén szellem egyik legtisztább és legegényibb hordozójának és megjelenítőjének — Kálvin egyik legmélyebb hífi és legszabadabb szellemű magyar tanítványának.

Dr. Révész Imre.

## JEGYZETEK.

<sup>1</sup> Már korábban rámutattam arra, hogy a Méliusz „Calvinus Janus irassa szerint” való 1562-iki Catekismus-a a Méliusz saját elméműve, nem pedig a Kálvin genfi kátéjának fordítása, amint eddig tévesen hittük. V. ö. R. I.: Kálvin legelső magyar támadója stb. Theologiai tanulmányok 32. sz. Debr. 1933. 4. l. (K. ny. a Theol. Szemle 1933. évből.)

<sup>2</sup> Jakab Elek. Dávid Ferenc Emléke. Bp. 1879. 59. skk. — Pokoly J.: Az erdélyi ref. egyház története I. Bp. 1904. 154. skk. 11. — Zoványi J.: A reformáció Magyarországon 1565-ig. Bp. 1922. 426. skk. — Teutsch Fr.: Geschichte der ev. Kirche in Siebenbürgen. I. Hermst. 1921. 281. skk. — Schutlerus A.: Archiv d. Vereines f. siebbrg. Landeskunde. Neu Folge, 41. Band (Die Augustana in Siebenbürgen) Hermannst. 1924. 261. skk. — A szövegek részleges latin kiadása, Jakab E. Dávid Ferenc emléke, az „Egyháztört. Emlékek” c. függelékben, 31. skk. Teljes kiadása Teutsch G. Urkundenbuch I. 1862. 180. l. és II. 1883. 78. skk. Részleges (legnagyobb részt csak a református iratokra terjedő) magyar fordítása, Kiss Á. A XVI. században tartott magyar ref. zsinatok végzései, Bp. 1881. 412. skk.

<sup>3</sup> Jakab (Egyh. Eml.) 31. skk., Teutsch Urk. II. 81. skk. Kiss 420. skk.

<sup>4</sup> „Franz Davidis konnte hier sein Bestes bieten: sichere Beherrschung des einschlägigen Gedankenstoffes, klare Gedankenführung, dazu die Ruhe des schon von vornherein erreichten Ziels.” I. m. 263. l. A dicséret teljesen talál, csakhogy nem Dávidot illeti.

<sup>5</sup> Beckmann J. „Vom Sakrament bei Calvin” Tüb. 1926. c. műve 131. lapján találtam legelőször belőle szószerinti idézeteket.

<sup>6</sup> Corpus Reformatorum 37, Opp. Calv. 9, Brunsv. 1870. 525. skk. Jakab (i. m. 57. l.) tudott e mű létezéséről, de a Rationak a Modus-szal azonossága nem tűnt fel neki, ami csak úgy lehetséges, hogy amazt nem is olvasta el.

<sup>7</sup> Amint Niesel W. Calvins Lehre vom Abendmahl, München, 1930. 7. skk. kimutatja, Kálvin a legutolsó feleletét Westphalnak a végső Institutio IV. kv. 17, 20—34-ben adta meg, nem pedig az 1557-iki „Ultima” Admonitióban.

<sup>8</sup> Lásd róla a Hauck-féle Realencyklopädie és a Religion i. Geschichte u. Gegenwart illető címszavát. V. ö. Corp. Ref. i. h. XLI. skk. és Teutsch G. Urk. II. 59. l. A következőkben csak ezt fogjuk „Teutsch” szóval idézni l)

<sup>9</sup> Corp. Ref. u. o. XLII. l.

<sup>10</sup> U. o. 518. hasáb.

<sup>11</sup> A Kálvin rövid bevezetését ez iratához az enyédiel elhagyják s ök maguk egy hosszabbat írnak hozzá. Az azonos szöveg a Kálvin „sacramenta esse... testimonium ac tesserat gratiae Dei” szavaival kezdődik (C. R. 517. hasáb, alulról 3—4. sor, Teutsch 82. lap, felülről 9. sor, Jakab 32. lap, felülről 8. sor, Kiss Áron 421. lap, felülről 19. sor). — A Teutsch-szöveg jobb, mint a Jakab-szöveg, de egyik sem teljesen hibátlan. A Kálvin nyomtatott szövegén már a Modus concordiae számára átvételkor történt néhány nem lényegbevágó módosítás, a későbbi másolók aztán jókora hibákat is csináltak, amelyek egyik

vagy másik, leginkább a Jakab-féle nyomtatott közlésben is bennmaradtak. Sajnos, Kiss Áron ezek jó részét hűségesen — lefordította! (Kutató társaimat általában figyelmeztetnem kell — ami a régebben dolgozóknál fölösleges is —, hogy a Kiss Á. fordított szövegeit csak akkor használják, ha az eredetivel való egybevetés lehetősége, kivált a mai viszonyok között, egyáltalában nincs meg, de még akkor is csak cum grano salis és a legnagyobb óvatossággal. A különben nagy lelkesedésre és szorgalomra valló s a maga idejében nagyon is házagpótló munka a tudományos szövegkiadás minden kellékét már akkori mértékkel mérve is nélkülözi, egyébről nem szólva már csak azért is, mert a latin szövegeket csak magyar fordításban közölte, mégpedig minden nehezebb és theológiatörténeti tudást is kívánó helyen határozottan rossz, megbízhatatlan, akárhányszor egyenesen értelmetlen fordításban. Egyháztörténelmi tudományunk rengeteg reánk váró feladata közt nem utolsó volna a Kiss Áron-féle gyűjtemény latin eredetijeinek, természetesen azóta ismeretessé vált hasonló tárgyú darabokkal kiegészített tudományos kritikai kiadása.)

Itt közlöm a Corp. Ref. Kálvin-szövegétől való nevezetesebb eltéréseket:

C. R. u. o. alulról 13. „incomprehensibili“ — J.-nal 33. *comprehensibili*. — Kiss 422. ezért fordítja értelem nélkül *megfoghatónak*!

C. R. u. o. alulról 7—8. „flexiloquum“ — J.-nál u. o. *fexiloquum*. Bár ilyen szó a latinban nincs, Kiss u. o. a *faex*-re gondolva, lefordítja *aljas beszédnek*.

C. R. u. o. al. 17. „vigorem“ — Teutsch 83. „rigorem“.

C. R. u. o. al. 5. „Christi corpus deglutiri.“ — J. és Teutsch u. o. *Christi corpus ore corporali comedi*.

C. R. 520. fel. 6. „metas certe transsilii.“ — J. u. o. *metas certas transibit*. T. u. o. *metas certas transsilii*.

C. R. u. o. fel. 7. „In verbo quoque essentiali insistere.“ — J. és T. u. o. *consistere*.

C. R. fel. 12—13. a „corporis Christi“ szavakkal végződő mondat után J. és T. u. o. *betoldják*: „secundum perpetuum sensum sacrae scripturae. Deus enim perpetuo sibi similis est et eodem modo semper de sacramentis locutus est.“

C. R. u. o. fel. 24. „non excluditur“ — J.-nál u. o. *extuditur*. Bár J. egy *[sic!]* jellel látta el, Kiss 423. nyilván a *tundo* igére gondolva, mégis lefordította így: *nem üttetik el*.

C. R. u. o. al. 12. „uno omnium consensu“ — J. 33. és T. 84. „*vero omnium consensu*.“

C. R. u. o. al. 9. „locorum intervallo“ — J. és T. u. o. csak *intervallo*.

C. R. u. o. al. 11. „Hoc autem“ J. 34. és T. 84. *haec autem*.

C. R. 521. fel. 11. „corpus quod semel“ — J. u. o. *sed semel*.

C. R. u. o. fel. 16. „superandam locorum distantiam“ — J. 34. és T. 85. *separandam*. Kiss *ezt* fordítja 424. így: „a helyek távolságának elhárítására!“

C. R. u. o. fel. 18. „quin modus hic“ — T. 85. *quod modus hic*. J. u. o. *quod modus sic*. Kiss u. o. *a mód, így*.

C. R. u. o. fel. 20. „neque e coelis vim suam ad nos exsereret“ — J. és T. u. o. *excereret*. Kiss u. o. *gyakorolja a maga erejét*.

C. R. u. o. fel. 22. „quae nos facit carnem a carne Christi“ — J. u. o. „*quae res facit carnem in carne Christi*.“

C. R. u. o. al. 18. „transacta“ — J. és T. u. o. *tractata*.

C. R. u. o. al. 12. „substantialiter nos pasci“ — J. u. o. *non pasci*.

C. R. u. o. al. 3. „ore deglutiat“ — J. és T. u. o. *ore comedatur*.

C. R. u. o. fel. 17. „pervenire“ — J. 34—35. *provenire*.

C. R. u. o. fel. 21. „quem voluit esse“ — J. 35. *noluit*. Kiss 425. is így érti s ennél fogva a mondatot teljesen értelmetlenül fordítja le.

C. R. u. o. al. 14—15. „in damnationem cuiquam“ — J. u. o. *unquam*. Megkérdőjelezte, de Kiss 426. mégis *valaha*.

C. R. u. o. 10—11. „sed signo tenus“ — J. u. o. és T. 86. *sed sacramento tenus ut Augustinus loquitur*.

C. R. 524. fel. 5—6. „quia eorum ingratitudine naturam suam non mutat coena, nec panis...“ — J. u. o. és T. 87. ...*naturam suam non mutat. Contra nec panis*...

Elhagytam a lényegtelenebb eltéréseket, amelyek egy része akár nyomdahibából is előállhatott, valamint az olyan maguktól értetődőket, ahol pl. Kálvin egyes számban beszél, a *Modus concordiae* pedig többször használ stb.

<sup>12</sup> C. R. u. o. 333. skk.

<sup>13</sup> U. o. XXXIII. skk.

<sup>14</sup> *Wotschke T. Geschichte der Reformation in Polen. Leipzig 1911. 179. skk. és 194. skk.*

<sup>15</sup> *Doumergue E. Jean Calvin VI. Neuilly 1926. 476. skk.*

<sup>16</sup> *Ugyanaz Jean Calvin VII. U. o. 1927. 479. skk.*

<sup>17</sup> A néhai *Borbély István* egyik legutolsó, különben igen tanulságos dolgozata (Melyik évben kezdődött az unitárizmus Erdélyben? Erdélyi Múzeum 36. évf. 7—9. sz.) szerintem tévesen tünteti föl a magyar unitárizmus kezdőjéül Stancarust, akinek a christológiáját sem az ő fejtegetései alapján, sem egyéb okokból nem lehet azonosnak venni a Servetével, St. egész határozottan trinitárius theologus, aki csak nestorianus christológiájával, tehát *indirecte* ingatta meg a Krisztus teljes istenemberségében való hitet.

<sup>18</sup> G. Z. *Petrescu*, In jurul unei presupuse otrăviri a lui Alex. Lăpuşneanu, Bucureşti 1928 (Kny. a „Revista Ştiinţelor Medicale“-ból) megdöbbentő adatot közöl Blandrata pályájának végéről, mely jellemének következetes kifejlődését mutatja az orgyilkossági kísérletig és a mohamedánna lételig. L. *Korrespondenzblatt des Ver. für siebbrg. Landeskunde* 1929. 64. l.

<sup>19</sup> *Deutsch* 59. skk. és *Festschrift für Bischof Fr. Deutsch. Hermst. 1931, a függelékben.*

<sup>20</sup> *Deutsch* 81. l. „Eam [sc. formulam ineundae concordiae — amint a megelőző mondatban ők maguk nevezik ezt az iratukat, magában ebben az elnevezésben is Kálvint visszahangozva!] igitur afferimus, et quidem non nunc primum a nobis inventam, sed a θεοδιδάκτορος ecclesiae doctoribus ante nos propositam, quibus semper magnopere curae fuit, ut hae tristes discordiae tandem inter docentes in ecclesia... componerentur.“

<sup>21</sup> *Benkő J. Transilvania Pars I. Tom. 2. Vindob. 1778. 131. lap szerint: „nec eo tempore quo Transilvaniam salutavit, nec An. 1564... cuiquam adhuc ejus de Jesu Christo et SS. Trinitate Opiniones innotuerant: verum mox ex variis variorum, puta, Calvini, Simleri, Bezae cet. scriptis, Poloni, Hungari et Transilvani de iis admonebantur.“ Ezt Burián Mihály (Dissertatio Historico-critica de duplici ingressu in Transilvaniam G. Blandratae Alb. Car. 1806. 236. l.) tévesen így adja ugyan vissza: „Doctrina Blandratae hactenus [az enyedi zsinatig] in Transilvania aliter nota non fuit, quam per Joannis Calvini, Simleri, aliorumque monita ac informationes Transsilvaniensibus missas“, — de ez, amint látjuk, nemcsak a Buriántól hivatolt Benkő szavaiból nem olvasható ki, (aki csak a zsinat után „mox“ történt figyelmeztetésekről beszél s akkor is pontatlanul és egész általánosságban), de egyébként sincs rá tudomásom szerint adatunk.*

<sup>22</sup> V. ö. *Miklós Ö. Két magyar vonatkozású egyháztörténelmi tanulmány. Theol. Szemle, 1925. 163. skk.*

<sup>23</sup> *Verae et sanae confessionis de praesentia corporis Christi in Coena Domini pia defensio aduersus cavillos et calumnias I Joannis Caluini, II Petri Boquini, III Theodori Bezae, IIII Vvilhelm Cleinwitzii Authore D. Tilemano Heshusio. Magdeburgae 1652. A C. R. id. kötete XLIII. l. ezt a címet hiányosan és hibásan közli. A Cleinwitzii név a H. heidelbergi ellenfele, Klebitz Vilmos nevének gúnyos elforgatása (ugyanúgy, ahogy amazok meg H.-nek a becsületes nevét „Toleman Geckhusiusra tekinték ki!) — L. Schullerus i. m. 261. és 265. ll.*

<sup>24</sup> *Deutsch* 92. l. v. ö. *Jakab* 36. l. és *Kiss* 428. l., akik csak a versezetet közlik, az utóbbi is csak a latint, de több sajtóhibával,

<sup>25</sup> *Deutsch* 92. skk. *Jakab* 36. skk. *Kiss* 428. skk.

<sup>26</sup> Kálvin legelső magyar támadója stb. című id. tanulmányomban.

<sup>27</sup> Erre vall Kálmáncsehnék különösen az a gondolata, hogy „*sacramenta ... fidei exercitia*”, méginkább az, hogy a *Krisztussal való táptáplálkozás* és a „*spiritualis manducatio*” fogalmával ő már állandóan operál. Ez már nem csak zwinglianus beszéd, viszont még nem is kálvini. — Ennyit lehet ki-  
venni a Responsio-nak különben nem teljesen megbízható szövegéből, mely a Kálmáncsehi rövid lélekzetti nyilatkozatait is az ellenfél följegyzésében őrizte meg. — A szöveg a nagyszebeni Brukenthal-múzeumban van, a Haner-féle Miscellanea II. kéziratos kötetében, ahonnan Papp Gusztáv újpesti vallásoktató lelkész úr hálásan vett szíveségéből jutottam hozzá.

<sup>28</sup> Kiss i. m. 44. skk.

<sup>29</sup> Ezt Kálvin mindazon írásaiban, amelyekben a németsvájciai úrvacsoratanával — mindig a megértés és egyezkedés szempontjából és szellemében — foglalkozott, már 1541, ill. 45 óta (a Petit Traicté de la Sainte Cène francia, ill. latin szövegének megjelenése óta) a lehető legnagyobb nyíltsággal hirdette. Olv. egyebek mellett Inst. IV. kv. XVII. fej. 5, 6, 11. §-ok. V. ö. Kálvin legelső magyar támadója stb. 12. l.

<sup>30</sup> Debreczen-Egervölgyi Hitvallás P 3, az E. F. K. Müller-féle kiadásban (Die Bekenntnisschriften der ref. Kirche Leipzig. 1903.) 301. l., Kiss Á. i. m. 149. l.: „Fides est organum manducationis: Ipsa autem manducatio corporis, est ... coadunatio, fructusque fidei ...” És lényegében ugyanígy *Refutatio confessionis ... Matthiae Hebler ...* H 6: „Haec est manducatio spiritualis. Quam et mansionem in Christo vocat. Fides tantum est instrumentum manducationis spiritualis ...”

<sup>31</sup> Erre vonatkozó bizonyítékaimat itt helyszüke miatt nem terjeszthetem elő. Kéziratban már részletesen feldolgoztam s mielőbb közölni szándékszm.

<sup>32</sup> Egy helyt (C. R. Opp. Calv. I. 75. id. Beckmann i. m. 126. l.) egészen világosan meg is mondja Kálvin: „*Aliud est manducatio carnis Christi quam promissionis receptio ... quicunque fidei promissionem recipiunt ... simul oblato Christo vere fruuntur.*”

<sup>33</sup> Lásd *Theol. Sinc. Loci Communes*, az általam használt 1608-iki kiadásban 184. skk. és 387—88., szétszórta egybeült is. Méliusznál természetesen nem lehet szó másról, mint arról, hogy Szegedinek, egykori tanítójának, nézeteit személyes érintkezés és különösen levelezés útján kéziratilag ismerhette, nem pedig a mindkettejük halála után megjelent nagy posthumus művéből, illetőleg annak egészéből.

<sup>34</sup> Ezt is részletesen szándékszm bizonyítani.

<sup>35</sup> Igaz, hogy nem az úrvacsora tanában, hanem általában a sákramentomokról szóló tanban, i. m. 163. l. — Enyedet megelőzőleg e formula először a teljes szövegében ma nem ismeretes kolozsvári református „*Defensio orthodoxae sententiae de Coena Domini*” stb. c. iratban merül föl (Schullerus A. 239. l.), amely azonban a Dávid-Heltaiék és nem a Méliusz műve. — Igen helyesen mondja Kálvin e jellemző tanrészletéről Niesel i. m. 81. l.: „Das hat mit einem mystischen Sich-Aufschwingen der Seele in den Himmel nicht das Geringste zu tun, wohl aber ist es eine strenge Mahnung zur eschatologischen Haltung.“ De az már barthi túlzás nézetem szerint, amikor egy ehhez fűzött jegyzetében általában is tiltakozik az ellen, hogy a Kálvin úrvacsorai mystikájáról beszéljünk. Tágabb értelemben vett, evangéliumi alapon is lehetséges mystika igenis van a Kálvin úrvacsoratanában, amint van a Pál apostolében is.

<sup>36</sup> „Ineptiunt qui coenam Domini miraculum vocant ...” *Debr. Hltv.* O 3 v. ö. Müller 299., Kiss 145.

<sup>37</sup> C. R. 521. *Jakab* 34. *Deutsch* 85. Kiss 424. „Ergo in sacra coena miraculum agnoscimus, quod et naturae fines, et sensus nostri modum exsuperat ...”

<sup>38</sup> A Kálvinéhez képest egyszerre feltűnően lapossá, szintelenné és pongyolává váló stílus mellett különösképen elárulja a Méliusz kezét a rengeteg, erőltetetten halmozott, de pontos idézés nélküli hivatkozás az egyházi atyákra, ami a Méliusz teológiai iratainak az egyik legsajátosabb, azonnal szembeötlő megkülönböztető vonása. Viszont jellemző, hogy a *Modus concordiae* eredeti kálvini szövegében egyetlenegy pater-idézet vagy hivatkozás nincsen (pedig,

ha valaki, Kálvin tudott ezekkel bánni!) — az egyetlen Ágostonra való hivatkozást az enyediék toldják bele!

<sup>89</sup> *Teutsch* 98. *Jakab* 40. *Kiss* 435. — Ha csak ezt a replikát nézzük, különösen épp e 18. pontjában, akkor még valamennyire igazat adhatunk Zoványinak, aki i. m. 427. lapon, így szól az enyedi zsinatról: „A reformátusok... míg erélyesen tiltakoztak a sacramentarius név... ellen: addig annál élesebben hangsúlyozták ismételtén a Krisztus testének lelki élvezése felől egyenesen a zwinglianus véleményt...“, bár a zwinglianus szónak fenntartás nélküli alkalmazása már a replikával szemben sincs helyén. De a *Modus concordiae*t magát a fent kifejtettek után zwinglianus véleményének semmiképen nem lehet többé tartani. Ezt a nézetemet már a Kálvin első magyar támadója stb. 4. lapján kifejeztem, peddíg akkor még nem tudtam, hogy egy kálvini irat szószerinti átvételével állunk szemben.

<sup>40</sup> I. m. 245. l.

<sup>41</sup> 1565-ben! (Zoványi i. m. 430. l. sajtóhibából 1564.)

<sup>42</sup> Ez a többséleség 1563—64 táján az egész európai reformátusságban megvolt, még pedig nem is csak az úrvacsora kérdésében és nem csak a Kálvin-Bullinger-féle eltérés alakjában; önálló színezete volt a még mindig élénken ható bucerianizmusnak is, meg a Lasky János körének is. V. ö. *Lang* A. *Der Heidelberger Katechismus u. vier verwandte Katechismen*, Leipzig 1907. LXIII. l.